

Воздвиження Чесного і Животворчого Хреста Господнього: подія свята та еортологічна динаміка

протоієрей Богдан Гринів

Воздвиження Хреста Господнього – свято, що отримало початок одночасно з самою подією, якій воно присвячене.

Після того, як відбулися найбільші події в історії людства: Розп'яття, Поховання, Воскресіння і Вознесіння Христові, Святий Хрест, що послужив знаряддям страти Спасителя, був загублений. Після руйнування Єрусалиму римськими військами в 70 році святі місця, пов'язані із земним життям Господа, опинилися в забутті, на деяких були побудовані язичницькі храми.

Віднайдення Чесного і Животворчого Хреста відбулося під час царювання св. рівноап. імператора Костянтина Великого.

За повідомленнями церковних істориків IV століття, мати Костянтина, св. рівноап. Олена, спорядила експедицію, на прохання сина, в Єрусалим, щоб віднайти місця, пов'язані з подіями земного життя Христа, а також Святий Хрест, чудесне явлення якого стало для св. Костянтина знаком перемоги над супротивником. У літературі викладено три різні версії передання про віднайдення Хреста Господнього.

Згідно з найбільш древньою версією (вона наводиться у церковних істориків V століття – Руфіна Аквілейського [6, с. 237-238], Сократа [13] та, ймовірно, сходиться до втраченої «Церковної історії» Геласія Кесарійського (IV століття), Чесний Хрест знаходився під язичницьким святилищем Венери. Коли його зруйнували, знайшли три хрести, а також табличку і цвяхи, якими Ісус був прибитий до знаряддя страти. Для того, щоб дізнатися, який з христів і є той, на якому був розп'ятий Господь, єрусалимський єпископ Макарій (+ 333 р.) запропонував прикласти по черзі кожен з них до тяжко хворої жінки. Коли та зцілилася після дотику до одного з христів, усі присутні прославили Бога, що вказав велику святиню – справжнє Древо Хреста Господнього. Тоді Він був піднятий святителем для всенародного огляду.

Друга гіпотеза, датована першою половиною V століття, відносить цю подію до I століття. Ця апокрифічна історія першого знаходження Животворчого Хреста міститься в сирійському «Ученні Адаа апостола», повний текст якого зберігся в рукописі VI століття (при цьому відомі уривки датуються V століттям). Даний апокриф відносить знайдення Хреста до правління імператора Тиберія, який, як повідомляють апокрифи, майбутнього

імператора Клавдія «зробив другою особою в державі». Дружина Клавдія, звана в апокрифі Протоніка (ймовірно ім'я пов'язане з грецьким виразом «перша перемога» (дав. грец. *ἡ πρώτη νίκη*)), яке за задумом автора апокрифа повинно було підкреслити первинність цієї легенди по відношенню до історії знайдення Хреста імператрицею Оленою), навірнена у Римі в християнство проповіддю апостола Петра захотіла «побачити Єрусалим і ті місця, де Господь наш зробив подвиги Свої» [9]. Протоніка взяла в подорож двох своїх синів і єдину доньку. По приїзді, у Єрусалимі вона була зустрінута з імператорськими почестями, але на її прохання показати їй Голгофу і Гріб Господній апостол Яків повідомив їй, що вони під наглядом іудеїв, які «не дозволяють нам ходити туди і молитися перед Голгофою і гробницею». Дізнавшись про це, Протоніка зустрілася з іудейськими старійшинами і звеліла їм передати Голгофу і Гріб Господній християнам, а потім пішла туди і знайшла в гробниці три хрести. Коли вона входила в гробницю разом з дітьми, то «її юна дочка впала і померла без болю, без страждання, без якої б то не було причини для смерті». Смерть доньки була використана для визначення справжнього Хреста Господнього – Протоніка з молитвою прикладала по черзі хрести до мертвого тіла своєї доньки, і після покладання Істинного Хреста її дочка ожила і «прославила Бога, що повернув їй життя через хреста Свого». Животворчий Хрест був переданий Протонікою Якову, першому єпископу Єрусалима, у часи Трояна (правив 98-117 рр.) переданий Симеонові, другому єпископу Єрусалима, яким був захоронений. Вдруге Хрест знайшла цариця Олена.

Легенда про перше знайдення Хреста існує тільки в сирійській і, під її впливом, вірменській літературі. Образ Протоніки повністю запозичений від імператриці Олени. Дослідники прийшли до висновку, що історія про перше знайдення Хреста Протонікою є пізнішою версією, що з'явилася у візантійській Сирії під впливом грецької легенди про Олену і Кириака [12].

Існує також коптська версія даної легенди, яка приписує знайдення Хреста імператриці Євдокії, дружині імператора Феодосія II, яка останні десятиліття свого життя (441/443-460 рр.) провела в Єрусалимі і витратила великі суми на облагородження міста.

Третій варіант віднайдення, що виник, як і другий, в Сирії у V столітті, повідомляє: св. Олена намагалася упізнати місце перебування Хреста у єрусалимських іудеїв. Юда був одним з єврейських мудреців, предком якого був першомученик Степан. Дізнавшись від свого батька про місце знаходження Хреста, він після приїзду Олени в Єрусалим на раді старійшин заявив, що виявлення Хреста зруйнує їхню релігію і позбавить іудеїв переваги над християнами. Тоді євреї заборонили повідомляти імператриці про місцезнаходження реліквії, але після того, як Олена пригрозила спалити їх живцем, ті видали Юду. Юда, який спочатку не хотів говорити, після катувань вказав місце – храм Венери.

Св. Олена повеліла зруйнувати храм і зробити розкопки. Там були знайдені три хрести. Явити Хрест Христів допомогло диво – воскресіння через дотик до справжнього Древа покійника, якого недалеко проносили. Про Юду повідомляється, що той згодом прийняв християнство з ім'ям Кіріак і став єпископом Єрусалиму [11].

Треба сказати, що найбільшою популярністю в середньо і пізньовізантійську епоху користувалася остання версія. Саме на ній ґрунтоване поширене сказання, призначене для читання на свято Хрестовоздвиження відповідно із сучасними богослужбовими книгами Православної Церкви [3, с. 254-255].

Питання про точну дату знайдення Хреста Оленою є спірним. Найбільш поширеною є дата, що наводиться в Сократа Схоластика – 326 р. Сократ не називає року, в який відбулося знайдення Хреста, але в його «Церковній історії» розповідь про подію йде відразу після згадування святкування 20-річчя правління Костянтина (25 липня 326) [13]. Сходознавець Йосип Ассемані (директор Ватиканської бібліотеки) у XVIII столітті вважав, що Хрест був знайдений Оленою 3 травня 326 року (за юліанським календарем) [8].

Після знайдення Святого Хреста Костянтин почав будівництво цілого ряду храмів, де повинні були здійснюватися богослужіння із відповідною урочистістю, яка належить святому місцю. Близько 335 року була споруджена безпосередньо біля Голгофи і Гробу Господнього велика базиліка Мартиріум. День її Оновлення (тобто Освячення), а також ротонди Воскресіння (Гробу Господнього) та інших будівель на місці Розп'яття і Воскресіння Спасителя 13 або 14 вересня, став святкуватися щорічно з великою урочистістю, а спомин Знайдення Чесного Хреста увійшов в урочисте святкування на честь Оновлення [2, с. 272].

Збори єпископів, що були присутніми на цих урочистостях, висловилися за те, щоб святкування на честь знайдення і Воздвиження Хреста Господнього здійснювати 14 вересня, а не 3 травня, як це було в попередні роки.

Це рішення отримало широке визнання, і надалі дата 3 травня поступово була забута. Так, із складеного Георгієм, єпископом Олександрійським, життєпису свт. Іоана Золотоуста видно, що в його час у Константинополі Воздвиження Хреста святкувалося 14 вересня.

У «Місяцеслові Сходу» із цього приводу висловлено таке міркування: *«Ймовірно, це святкування перенесене з травня на вересень, ще і тому, що воно в травні випадало на дні П'ятидесятниці і не узгоджувалося з радістю цих днів»* [7].

У наступному столітті після освячення храму Воскресіння виникла потреба в оновленні храму. Освячення цього оновленого храму було звершене надзвичайно урочисто [3, с. 237-239] і присвячено, за свідченням історика Созомена, дням першого освячення храму і святу Воздвиження 13-14 вересня.

Вже у кінці IV століття свято Оновлення базиліки Мартиріуму і ротонди Воскресіння було в Єрусалимській Церкві одним із трьох головних свят року – разом з Пасхою і Богоявленням.

Західна паломниця Етерія надзвичайно детально описує його у своїх замітках: Оновлення святкувалося протягом восьми днів; щодня урочисто звершувалась Божественна Літургія; храми прикрашалися так само, як на Богоявлення і на Пасху; на свято в Єрусалим приходило безліч людей, у тому числі і з віддалених областей – Месопотамії, Єгипту, Сирії [1, с. 220-221].

Особливо підкреслюється, що Оновлення святкували того ж дня, коли був знайдений Хрест Господній. Крім того, Етерія проводить паралель між подіями освячення єрусалимських церков і старозавітного храму, побудованого Соломоном.

Вибір 13 вересня як еортологічної дати Оновлення, міг бути зумовлений як самим фактом освячення храмів саме в ці дні, так і свідомим вибором. Оновлення можна вважати християнським аналогом старозавітного свята Кушів – одного з трьох головних свят старозавітного богослужіння (Лев. 34, 33-36), що відзначалося на 15-й день 7-го місяця по старозавітному календарю (цей місяць приблизно відповідає вересню), тим більше, що освячення храму Соломона також сталося під час свята Кушів. Також дата свята Оновлення – 13 вересня – співпадає з датою освячення храму Юпітера Капітолійського в Римі, і християнське свято могло бути встановлене замість язичницького. Не виключено також і співпадіння між Воздвиженням Хреста 14 вересня та днем Розп'яття Спасителя 14 нісана, а також між Хрестовоздвиженням і святом Преображення, що святкується за 40 днів до цього.

Церковний історик Созомен стверджує: з часу освячення Мартиріуму при Костянтині Великому, Єрусалимська Церква здійснює це свято щорічно. У цей день звершується навіть Таїнство Хрещення і церковні урочистості тривають вісім днів [4, с. 161].

За свідченням єрусалимського Лекціонара V століття (у вірменському перекладі), на другий день свята Оновлення Чесний Хрест показували усьому народу.

Іншими словами, спочатку Хрестовоздвиження було встановлене як додаткове свято, яким продовжувалась основна урочистість на честь Оновлення, – аналогічно святам на честь Божої Матері наступного дня після Різдва Христового або св. Іоана Хрестителя наступного дня після Хрещення Господнього.

Починаючи з VI століття, Хрестовоздвиження почало поступово робитися значнішим святом, ніж свято Оновлення. Якщо в житії прп. Савви Освяченого, що написано в VI столітті прп. Кирилом Скіфопольським, ще говориться про святкування Оновлення, а не Воздвиження, то вже в житії прп. Марії Єгипетської, автором якого традиційно вважається свт. Софроній

Єрусалимський (VII століття), є наступні вказівки: вона попрямувала в Єрусалим на святкування саме Воздвиження, побачила великий збір паломників, а найголовніше – саме в це свято вона чудесно прийшла до покаяння [10].

Про святкування Воздвиження 14 вересня в IV столітті на Сході є свідчення також в житті свт. Іоанна Золотоустого, Євтихія, патріарха Константинопільського (+582), Симеона юродивого (+ 590).

До речі, у IV столітті поклоніння Чесному Древу Хреста було приурочене в Єрусалимській Церкві не Воздвиженню, а Великій П'ятниці.

Саме слово «*воздвиження*» серед пам'яток, що збереглися, вперше зустрічається у Олександра Монаха (527-565), автора похвального слова Хресту [7, с. 162].

До VII століття тісний зв'язок свят Оновлення і Хрестовоздвиження перестав відчуватися – можливо, через нашествя персів на Палестину і пограбування ними Єрусалима в 614 році, коли Чесний Хрест був взятий в полон, а архаїчна єрусалимська літургічна традиція зруйнована.

Згодом еортологічна ситуація склалася так, що саме Хрестовоздвиження стало основним святом. Святкування ж Оновлення єрусалимського храму Воскресіння хоча і збереглося у богослужбових книгах аж до теперішнього часу, проте стало передсвятковим днем Хрестовоздвиження.

Зрозуміло, що спочатку це було чисто місцеве свято Єрусалимської Церкви. Але досить скоро воно поширюється і серед інших Церков Сходу, особливо в тих місцях, які володіли частиною Животворчого Древа, наприклад, у Константинополі.

Особливо широке поширення свято отримало після повернення Древа Хреста Господнього із персидського полону при імператору Іраклії в 628 році. Ця подія стала початком відзначення Воздвиження на латинському Заході, в період правління папи Гонорія I (625-638), із назвою «День Знайдення Хреста». Відзначалося воно 3 травня: «*Цьому стало, напевно, причиною те, що Схід мав вже свято в честь Св. Хреста 14 вересня і нового святкового дня не потребував*» [5, с. 200].

Щодо посту в день Воздвиження, то вказівка на нього вперше з'являється в уставах Єрусалимської редакції і в дуже ранніх рукописах. У соборних храмах постять день, а в монастирях – два, включно із 13 вереснем. На Воздвиження дозволяється споживати олію та вино, але не рибу. Нікон Чорногорець свідчить: «*Не могли ми нічого знайти написаного про піст на свято Воздвиження Чесного Хреста; але скрізь його дотримуються. Відомо із життя великих святих, що вони мали звичай постом готуватися і очищатися для зустрічі великих святих. Говорять, що і цим постом віряни очищаються перед цілуванням Чесного Хреста. У соборних церквах це свято проводиться в пості один день, а в Типіконі Студійському та Єрусалимському два дні – свято і передсвято*» [5, с. 231].

Список джерел та літератури

1. Введенский В. Праздник Воздвижения Креста Господня. [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://vozdvizhenie.paskha.ru/istoria/prazdnik/>
2. Введенский В. Таємниця Хреста / Журнал Московської патріархії, 1958, № 9. [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://vozdvizhenie.paskha.ru>
3. Вчення Адаа апостола // Меццєрська Е. М. апокрифічні діяння апостолів Новозавітні апокрифи в сирійській літературі. [Электронный ресурс]. – Режим доступу: khazarzar.skeptik.net/books/mesher01.htm
4. Желтов М., диак., Квливидзе Н.В., Лукашевич А.А. Воздвижение Честного и Животворящего Креста Господня // Православная энциклопедия. – Том 9. М.: Издательство «Церковно-научный центр «Православная энциклопедия» 2005. – С. 160-171.
5. Житіє преподобної матері нашої Марії Єгипетської. [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cerkva.info/>
6. Оместоположении Голгофы и гробницы Христа. Деревенский Б.Г. [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ecclesia.relig-museum.ru/derew/Golgotha/golgotha1.htm>
7. Пігулевська Н.В., мартирій Киріака Єрусалимського. [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://krotov.info/acts/04/socrat/socr01.html> psmatf.shtml
8. Подвижники благочестия Синайской горы. Письма паломницы IV века, –М.: Паломник, 1994. – 222с.
9. Скабалланович М.Н. Воздвижение Честного и Животворящего Креста Господня. – Киев: Пролог, 2004. – 258 с.
10. Сократ Схоластик. Церковна історія, кн. 1, гл.17. [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://krotov.info/acts/04/socrat/socr01.html>
11. Толковый Типикон. Объяснительное изложение Типикона с историческим введением. – М., 2004. – 814с.
12. Туптало Дмитро, Житія Святих. Том I: Вересень / Пер. з церк. сл. В. Шевчук. – Л.: Свічадо, 2005. – 464 с.
13. Тюленев В.М. Рождение латинской христианской историографии: С приложением перевода «Церковной истории» Руфина Аквилейского. – СПб.: «Издательство Олега Ашубко» 2005 г. – 288с.